

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 122 2001

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Lars Lönnroth, Stina Hansson

Lund: Per Rydén, Margareta Wirmark, Eva Hættner Aurelius

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed

Uppsala: Bengt Landgren, Johan Svedjedal, Torsten Pettersson

Redaktörer: Hans-Göran Ekman (uppsatser) och Anna Williams (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av

Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word for Windows eller Word Perfect.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-19-7

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by

Elanders Gotab, Stockholm 2002

Forskningsöversikt

Litteratur och religion.

En ämneshistorisk orientering

Litteratur och religion har under många decennier varit ett livaktigt tvärvetenskapligt område. Den som försöker överblicka det slås snart av variationsrikedomen, i avseende på såväl teori som praktik, och inser säkert snart också de svårigheter som ligger i att försöka kartlägga och sammanfatta det. Med andra ord kan det här inte bli frågan om en heltäckande inventering, eller en ämnesbibliografi. Jag har i stället, som en både rimligare och angelägnare uppgift, valt att ge en orientering om de teoretiska och metodiska huvudlinjerna och -problemen inom det interdisciplinära ämnesområdet under 1900-talet. Denna ämneshistoria börjar i USA decennierna före andra världskriget och fortsätter fram till de senaste tjugo årens verksamhet i framför allt Storbritannien.

*

For perhaps as long as five years now I have had the sense, vague and unfocused at first but increasingly sharpened, that the field of study known variously as "Literature and Theology" or "Religion and Literature" [...] was in some serious trouble.¹

Orden är David H. Heslas – yttrade i en situation då det en gång blomstrande tvärvetenskapliga ämnesområdet såg ut att ha lagts i träda på obestämd tid. När han skrev sin artikel (1978) kunde han blicka tillbaka på en lång period av tidvis betydande tvärvetenskaplig aktivitet. Mot slutet av 1970-talet hade allt blivit annorlunda. Hesla berättar om desillusion, osäkerhet och brist på intellektuell energi bland forskarna inom området. Detta läge motiverade en återblick, en redogörelse för fältets etablering i USA, dess blomstring under framför allt 1960- och 70-talen och, mot bakgrund av denna historik, även ett försök att finna vägar ut ur stagnationen. Heslas ämneshistoria gäller i stort sett enbart de amerikanska förhållandena. Det är när

det gäller perioden fram till slutet av 1970-talet helt i sin ordning, eftersom det var i USA som "Literature and Religion" först blev ett återkommande konferensämne och tidigt började att ges som specialkurs vid flera universitet. Ämnet "Literature and Religion" blev 1967 också en del av organisationen "The Modern Language Association".

Ämneshistoria – fas I

(USA under 1920- och 1930-talen)

Hesla talar i sin artikel om två ämneshistoriska perioder: den första omfattande 1950-talet fram till slutet av 1970-talet och den andra omfattande tiden närmast efter 1970-talets slut. Giles B. Gunn däremot, urskiljer tre faser i sin ämneshistoriska teckning, vilket beror på att han också beskriver det skede som föregår genombrottet på 1950-talet.² Det är den uppblussande teologiska debatten i USA under 1920- och 1930-talen – orsakad bland annat av det neo-ortodoxa uppvaknande som Karl Barth stimulerade till samt av den teologiska liberalismens "kris" – som enligt Gunn fick konsekvenser också för studiet av teologins relation till konsterna. Denna situation gav upphov till två olika inriktningar vad avser det tvärvetenskapliga intresset. För det första en, vad Gunn kallar, pastoral inriktning (litteraturen i kyrkans/församlingens tjänst), för det andra en dogmatisk (försök att definiera kristen konst, samt vilken typ av konst som kunde gagna den kristna tron). Med andra ord en mer liberalt orienterad (Gunn exemplifierar med Halford Luccocks *Contemporary American Literature and Religion*, 1934) och en mer traditionsbunden riktning (exemplen gäller här kritikerna och poeterna Eliot, Lewis och Auden).³

Ämneshistoria – fas II (i Paul Tillichs

efterföljd – USA under 1940- till 1960-talet)

Det var två av det tjugonde seklets mest berömda protestantiska teologer som sedan kom att inspi-

ra till en utveckling och fördjupning av de frågeställningar och problem som hade fötts under den första fasen: Reinhold Niebuhr och Paul Tillich.

De första ansatserna till ämnesrådets formering under 1950-talet – särskilt vid universiteten i Chicago och Drew – sker alltså i en tid då Karl Barths och Emil Brunners teologier utmanas av den existentiellistiskt orienterade teologin representerad av i detta fall särskilt Paul Tillich. Med sitt livslånga intresse för kristen tro och kultur kom Tillich att bli en viktig impulsgivare för de mest skiftande intressen inom området religion, samhälle och kultur.

Vid denna tid hade också den textcentrerade litteraturvetenskapen genom vad som kom att kallas "New Criticism" definitivt vunnit slaget om seminarierummen. Cleanth Brooks och Robert Penn Warrens lärobok *Understanding Poetry* (1938) revolutionerade litteraturstudiet vid amerikanska college.⁴ Den pedagogiska landvinning som det i första hand var frågan om gick ut på att närstudera det enskilda diktverket ("close reading"), dess oupplösliga förening av form och innehåll, i stället för att med hjälp av olika externa faktorer, som biografi, psykologi, samhälle och historia, försöka förstå diktverket. Till grund för denna form av litteraturstudium låg synen på det autonoma konstverket – litteraturen skulle studeras som litteratur. Dikten kunde och borde upplevas och studeras som en i sig avslutad och meningsfull helhet och inte i första hand som en produkt av omgivande faktorer, vilket alltså den positivistiska litteraturforskningen hade hävdad.⁵

Enligt Heslas historieskrivning var det med stöd i den nya teologin, där samspelet mellan religion och kultur/samhälle betonades, som somliga av nykritikens doktriner ifrågasattes – i synnerhet den om diktverkets autonomi. En sådan konstsyn ansågs ignorera både betydelsen av konstnärens religiösa tro för verkets utformning och konstverkets existentiella signifikans, dess möjlighet att uppenbara världen, att låta människan och världen framträda i nya och oväntade belysningar.⁶

Den dialogiskt inriktade teologin vidgade avsevärt den kontext som nykritiken hade krympt gränserna för genom sin teori om den autonoma dikten. Ungefär så formulerar Hesla den förändring som han något storvulet vill ge teologin äran av att ha genomfört. Men den dialog- och kultur-

orienterade teologins reaktion mot den textcentrerade litteraturteorin är nu inte den enda förklaringen till varför det under 1960-talet var i det närmaste en självklarhet att avdelningar för "religious studies" inrättades på college och universitet i USA. Ett annat skäl var att religionen hade börjat ses som en väsentlig kulturell faktor och därför förtjänade att studeras på samma villkor som exempelvis konsten. I studiet av förhållandet mellan kultur och religion utgjorde litteraturen självfallet ett viktigt inslag.

Giles Gunn menar att det under Niebuhrs och Tillichs mest inflytelserika period (1940- till 1960-talet) utvecklades två olika teoretiska och metodiska inriktningar i deras efterföljd.⁷ Den riktning som tydligast är knuten till Niebuhr och Tillich beskrivs av Gunn så här:

The orientation most clearly associated with Niebuhr and Tillich deserves to be called, in the widest sense of the words, correlative and/or apologetic, depending on whether the emphasis is placed on merely delineating and interpreting correlations between faith and culture, theology and literature, or on showing how the first term in each of these two pairs addresses and resolves existential problems refracted and expressed in the second.

Hur kan studiet av i synnerhet den moderna litteraturen bidra till en fördjupad och mer komplikationsmedveten förståelse av tron, frågade sig de mer liberalteologiskt orienterade teologer och kritiker som förde arvet efter Tillich vidare.

Inspirerade av de nya teologerna och filosoferna sökte man sig nu till den moderna litteraturen för att där studera hur centrala teologiska och existentiella fenomen och begrepp gestaltades och problematiserades. Som den förste betydande företrädaren för denna tradition brukar bibelforskaren Amos Wilder räknas.⁸ Vid sidan av de som studerade och diskuterade korrelationerna mellan religion och konst fanns också en renodlat apologetisk tradition, i Gunns framställning representerad av William Lynch.⁹ Gunn varnar för att både den apologetiska och/eller den korrelativa teologiska kritiken – hur goda intentionerna än är – löper risken att hemfalla åt vad han kallar "theological imperialism".¹⁰ Ett exempel på en sådan typ av "imperialistisk" perspektivering är Michael Edwards så sent som 1984 utgivna arbete *Towards a Christian Poetics*. Förhållandet mellan teologin,

eller en bibliskt grundad världsuppfattning, och litteraturen formulerar Edwards bland annat så här: "What I do suggest is that, if the biblical reading of life is in any way true, literature will be drawn strongly towards it. Eden, Fall, Transformation, in whatever guise, will emerge in literature as everywhere else."¹¹ Edwards förvandlar tolkningen av världen med hjälp av symboliska strukturer/modeller till utsagor om världens reella beskaffenhet; litteraturen blir en självklar del av den kristna ontologin.

Den utan tvekan främste företrädaren för den Tillichinspirerade kultur- och litteraturanalysen är Nathan A. Scott. Hans verkförteckning från 1950- och 60-talen bär syn för sägen.¹² Sallie McFague TeSelle kallar Scott för "the high priest of religion and art movement"¹³ – en spetsig men onekligen träffande benämning på hans position och mission.

Scotts artikel "Criticism and Theology – the Terms of the Engagement" (1956) är genom sin programmatiska karaktär på många sätt betecknande.¹⁴ Scott inleder med att nagelfara nykritiken. Hans diagnos av den vid 1950-talets mitt nykritiskt orienterade litteraturvetenskapen präglas av reduktiva summeringar och en och annan överdrift. Scott säger sig vara medveten om detta, men likväl gör hans genomgång inte rättvisa åt de många olika individuella arbeten som vi idag förknippar med den vitala kärnan av "New Criticism".¹⁵ Att tala om "New Criticism" som en "rörelse" eller en "skolbildning" är, som många tidigare har påpekat, dessutom missvisande.¹⁶ Scott polemiserar snarast mot den karikatyr som hans egen framställning fabricerar. Eller annorlunda uttryckt: Scott tycks i första hand kritisera nykritikens epigoner.

En av Scotts huvudinvändningar mot nykritikens konst- och konstnärssyn är att den inte ger utrymme för den kreativa processen, utan förvandlar författaren till ett medium för konstnärlig textproduktion, en sorts själlös konstruktör. Utan att närmare gå in på de problem som denna invändning aktualiserar – subjektuppfattningen, intentionalitetsproblematiken osv. – söker Scott, med stöd hos Jacques Maritain, göra gällande att det inte är språket i sig som skapar mening, eller som skapar förutsättningarna för det mänskliga medvetandet att organisera sig, "not language, but *vision*".¹⁷ I

den kreativa processen är författarens estetiska intention präglad och styrd av vad som djupast angår henne/honom som människa, som existentiell varelse, vilket får till konsekvens att konstverket är orienterat mot allmänmänskliga erfarenheter. Att genom den poetiska vision som är inkarnerad i konstverket öppna det mot världen är – märk väl – en kvalitet framför allt hos den "stora litteraturen". Här framträder med andra ord Scott som en oförvägen företrädare för en ärkeromantisk och starkt idealiserad konstuppfattning.

Scotts syn på det poetiska verkets "vision" leder honom fram till ett förslag som går ut på att, som han säger, "[...] the religious dimension is something intrinsic to and constitutive of the nature of literature as such".¹⁸ Här blir beroendet av Paul Tillichs syn på förhållandet mellan religion och kultur tydligt. Det finns ingen artefakt, ingen kulturprodukt, som helt kan dölja sin religiösa dimension, vilket hos Tillich är lika med det vittnesbörd som konstverket bär om det existentiellt sett "yttersta intresset" ("ultimate concern"), alltså meningen med varat för oss som människor. En kulturs symboliska uttrycksformer skiftar, men den religiösa dimensionen – det som existentiellt sett djupast angår människan – är den fasta, den substantiella beståndsdelen i varje enskild artefakt. Med detta kulturteologiska tänkande i ryggen kan Scott hävda att litteraturkritikernas och litteraturvetarens uppgift är att i det enskilda konstverket frilägga eller dechiffrera "den yttersta angelägenhet" som det rymmer. Ett – av många – problem som är förknippade med denna ambition är att så mycket av den moderna konsten präglas antingen av ett uppenbart ointresse för och okunnighet om det religiösa eller av ett direkt avståndstagande från det religiösa. Detta leder Scott till att formulera en annan uppgift, nu för den samtida *kristna* kritikern: "[...] the Christian critic in our day should no doubt have as its ultimate aim a reconciliation between the modern arts and the Church, between the creative imagination and the Christian faith."¹⁹

Scotts syn på religionen, kyrkan och den samtida kulturen döljer en mängd outredda problem och tvivelaktiga antaganden. Förhållandet mellan konstens roll i samhället, som vägledning och fosteran, och konsten som en återspeglning av rådande samhällsförhållanden, förblir – åtminstone i denna essä – oklart.

Konsten har gått i exil. Konsten är den förlo-
rade sonen. Det är två tankefigurer som förutsätter
en annan grundläggande tanke: att det i kontrast
till det rådande kulturella läget finns ett eftersträ-
vansvärt tillstånd som präglas av samförstånd och
harmonier mellan tro och kultur. Detta mål förblir
visserligen outtalat, men är implicit i den bild av
det kulturella kristillstånd som man anar orar
Scott och hans meningsfränder och som de för-
söker få bukt med genom sitt engagemang. Det
är knappast en okontroversiell bild av litteraturens
funktion och uppgift.

Det finns också ett annat problematiskt drag i
Scotts framställning. Han tycks nämligen mena att
samtidslitteraturen diagnosticerar de sociala och
kulturella kristillståndet. Det är i och för sig ingen
kontroversiell åsikt. Däremot är föreställningen
att om och när litteraturen ändrar karaktär, när
”symptomen” skiftar, är krisen hävd, inte överty-
gande. Litteraturen kan inte utgöra ett botemedel
för den kris som den själv är ett uttryck för. Eller
som Cleanth Brooks säger i essän ”Religion and
Literature”: ”Diagnosis is not prescriptive.”²⁰

Brooks gör sig i sin essä till tolk för dem som
anser att det är nödvändigt att hålla isär litteratu-
ren och religionen. Trots de uppenbara berörings-
punkterna är det enligt Brooks viktigt att betona
att de fyller olika funktioner. När han går över
till att tala om den trots allt uppenbara och väsent-
liga relationen mellan poesi och religion – ”poetry
needs religion” – väljer han bilden av ett batteri: en
negativ och en positiv pol som attraherar varandra
och genererar spänning.²¹ Brooks ägnar däremot
inte någon större uppmärksamhet åt de teoretiska
och metodiska problem som hör till det inter-
disciplinära fältet. De exempel på litteraturens
beroende av religionen som han ger utgör dock i
sig lysande exempel på hur denna typ av studier
kan bedrivas i praktiken. Att snabbt glida över från
ett argumenterande resonemang till en textanalys
är, som Wellek påpekat, ett för Brooks typiskt drag
som även denna essä ger prov på.²²

Kritik av Tillich-/Scott-traditionen

Sallie McFague TeSelle tillhör dem som tar avstånd
från den typ av synsätt, teorier och ansträngningar
som Scott representerar. För henne är det viktigt
att klargöra de principiella skillnaderna mellan

religion (i detta fall kristendomen) och litteratur
innan man på ett meningsfullt sätt kan börja dis-
kutera olika relationer mellan dem. I McFague
TeSelles ambitiösa försök att visa varför och hur
litteraturen är relevant för det kristna livet – *Lite-
rature and the Christian Life* (1966) – ingår en kri-
tisk diskussion, eller ett slags grov typologisering,
av olika hållningar som teologin intagit i förhål-
lande till konsten. Hon urskiljer tre positioner som
hon bedömer utifrån hur de lyckas undvika att
göra våld på religionens respektive litteraturens
integritet. McFague TeSelles egen position bestäms
av övertygelsen om att en meningsfull diskussion
av relationen mellan religionen och litteraturen
förutsätter att man tar hänsyn till deras respektive
särart och funktioner.

De tre grundhållningarna är med McFague
TeSelles formuleringar: ”Religious amiability”,
”Christian discrimination” och ”Christian aesthe-
tics”. Med den första beteckningen avser McFague
TeSelle närmast en generös öppenhet från religi-
onens sida visavi kulturen i allmänhet och konst-
en i synnerhet. Grunden för denna inställning är
att varje form av kulturyttring i sig ses som, med
McFague TeSelles ord, ”crypto-religious”.²³ Man
kan då också hävda att det inte finns någon egent-
lig motsättning mellan religionen och konsten –
de uttrycker ytterst sett samma sak men på olika
sätt. Tillich är den mest framträdande representan-
ten för detta synsätt, som alltså även har många
andra förespråkare.

En besläktad hållning – formulerad från kultu-
rens sida – representeras av den engelska 1800-tals-
kritikern Matthew Arnold (1822–1888). Arnolds
tanke att litteraturen, och särskilt poesin, eller det
poetiska perspektivet på livet, med tiden skulle
komma att ersätta religionen saknar dock motsva-
righet hos de Tillichinspirerade kulturteoretikerna.
Om Arnolds inställning säger Brooks i sin essä ”Sci-
ence, Religion, and Literature”: ”Matthew Arnold,
great man that he was, was simply wrong.”²⁴

McFague TeSelles reservationer mot den posi-
tion som Tillich här får stå som representant för är
i allt väsentligt övertygande – hennes summerande
invändning lyder: ”What it does is relate a particu-
lar philosophy of religion to art as one of the indi-
rect expressions of this philosophy.”²⁵

Med beteckningen ”Christian discrimination”
syftar McFague TeSelle på den äldsta och mest

mångskiftande relationen mellan kristendomen och konsten/litteraturen. Utgångspunkten för bedömningen av ett konstverk är kristendomen. I detta förhållningssätt ryms allt från den mest okänsliga och fördömande hållningen gentemot konsten till mycket sensibla och övertygande analyser av olika aspekter av den kristna föreställningsvärlden sådan den framträder i olika typer av konstverk. Avgörande för utfallet av denna typ av studier är naturligtvis vilken kristendomssyn uttolkaren omfattar eller vilken sida av kristendomen som blir föremål för studium. Hållningen kan i detta fall variera stort och det är därför, menar McFague TeSelle, svårt att utpeka några särskilda galjonsfigurer. Ett exempel på en föredömligt utförd studie i avseende på den sensibla tolkningen av hur en viss kristen tematik är integrerad i det litterära konstverket finner man, enligt McFague TeSelle, i Cleanth Brooks *The Hidden God* från 1963, där Brooks bland annat studerar Hemingway, Faulkner och Yeats. Denna sorts känslighet för litteraturen som litteratur även i ett sammanhang där man riktar särskild uppmärksamhet på den religiösa tematiken i verket får idag betraktas som en närmast självklar ambition och målsättning.

”Christian Aesthetics” – den tredje av McFague TeSelles positionstyper – representeras av olika försök att skapa en estetik som bygger på en kristen världsåskådning. Huvudproblemet här är att det varken finns någon utarbetad kristen estetik eller någon genomarbetad kristen konstteori att tala om. McFague TeSelle påpekar också helt riktigt att de flesta så kallade kristna konstteorier har varit ägnade åt den kreativa processen, åt inbillningskraften och skapandet, medan konstverket i sig och konstens funktion varit åsidosatta ämnen. McFague TeSelle var vid början av 1960-talet förmodligen inte närmare bekant med den då redan påbörjade produktionen och utgivningen av Hans Urs von Balthasars väldiga sjubandsverk *Herrlichkeit. Eine theologische Ästhetik* (1961–69).²⁶

I sitt metodiska och teoretiska introduktionskapitel tar McFague TeSelle avslutningsvis upp vad hon kallar ”theological criticism”. De föregående tre kategorierna är huvudsakligen inriktade på de övergripande metodologiska aspekterna av förhållandet mellan litteratur och religion och den ”teologiska kritiken” kan naturligtvis ha glädje och nytta av denna typ av principiella teoretiska och

metodiska resonemang. McFague TeSelles poäng är dock att dessa teoretiska överväganden och kulturfilosofiska helhetssyner sällan är nödvändiga för ett framgångsrikt studium av den religiösa tematiken i ett litterärt verk. Hennes ståndpunktstagande härvidlag bygger på att resultaten av så många av teologernas litteraturanalyser är otillfredsställande. Antingen saknar de helt enkelt den tekniska färdighet som textanalysen kräver, eller så våldför de sig på den litterära texten genom att deras teologiska teorier blir till prokrustesbäddar som inte gör rättvisa åt de litterära verkens komplexitet. McFague TeSelles ”teologiska kritik” innebär att man i det tvärvetenskapliga arbetet tar hänsyn till att det primära studieobjektet är enskilda *litterära* texter.

McFague TeSelle utgår från de uppenbara svårigheterna med att definiera kristendomens liksom konstens ”väsen”. Med detta välgenomtänkta ställningstagande höjs ett varningens finger mot varje teori som reser essentialistiska förklaringsanspråk. Denna hållning som, förenklat uttryckt, innebär att man låter praktiken föregå teorin, har onekligen mycket som talar för sig.

Ett annat sätt att diskutera dessa teoretiska och metodiska frågor presenteras av den tidigare nämnde Giles B. Gunn i hans introduktion till essäsamlingen *Literature and Religion* från 1971.²⁷ Gunn tar sin utgångspunkt i M. H. Abrams typologisering av olika litteraturteoretiska hållningar:²⁸

- a) *mimesisteorin* (konsten – verkligheten); nyckelord: imitation
- b) *pragmatikteorin* (konsten – publiken); nyckelord: instruktion
- c) *romantikteorin* (konsten – konstnären); nyckelord: expression
- d) *modernistteorin* (konsten – konstverket); nyckelord: objektivitet

Anledningen till att Gunn väljer att utgå från Abrams schematiska typologi är att den kan synliggöra både de möjligheter och begränsningar som är förbundna med det tvärvetenskapliga studiet av litteraturen och religionen.²⁹ Gunn förespråkar generellt sett flexibilitet och öppenhet och han vill inte utesluta något av de fyra litteraturteoretiska perspektiven vid det interdisciplinära studiet. Däremot vill han göra ett tillägg – och det gör han med stöd i Dorothy Van Gents och Northrop Fries uppfattning av litteraturen som ”hypotetisk”, litteraturen skapar snarast ”möjliga världar”,

inte trogna avbilder av världen. I förlängningen av detta synsätt finns en mängd mycket intressanta estetiska och filosofiska frågeställningar rörande konstens sanningspotential och dess särskilda förmåga att ”uppenbara” världen på ett nytt och överraskande sätt. Här finns det alltså möjligheter att anknyta till allt från de ryska formalisternas estetik (konstens främmandegörande förmåga – *ostranenie*) till Heideggers respektive Adornos konstfilosofi.³⁰ Utan att föra resonemanget längre kan man konstatera att det är påfallande sällan som det inom detta tvärvetenskapliga fält i USA görs kopplingar till den europeiska kontinental filosofin.

Ämneshistoria – fas III (USA vid slutet av 1970-talet)

När Gunn vid samma tidpunkt som Hesla – slutet av 1970-talet – finner det angeläget med en summering av ämnets historia samt en diskussion av dess framtid i USA, registrerar han precis som Hesla intresseförskjutningar samt nya betydelsefulla förutsättningar för ämnets fortsatta utveckling.³¹

De teologiska klimatförändringarna i USA påverkade intresset för det interdisciplinära studiet, först som ett intresse för de generella sambanden mellan kristendomen och konsten och sedan som ett mer specialiserat intresse för relationerna mellan teologi och litteratur. Efter dessa två faser följer den tredje fasen som också den, menar Gunn, utmärks av en förändring i förhållande till ämnets tidigare profil. Gunn nämner fyra faktorer som har haft betydelse för ämnets utveckling under den senaste fasen (fram till slutet av 1970-talet).³²

1) En efter hand framväxande insikt om värdet av den grundliga och banbrytande ämnesöverskridande forskning som ända sedan 1940-talet avsatte respektingivande resultat. Här räcker det med att nämna två av vårt sekels mest inflytelserika studier som på ett lika självklart som suveränt sätt behandlar de religiösa aspekterna av västerlandets litterära tradition: Erich Auerbachs *Mimesis* (1946) och Ernst Robert Curtius *Europäisches Literatur und Lateinisches Mittelalter* (1948).

Det är lätt att i detta sammanhang få intrycket av att man framför allt i USA först efter etableringen av det tvärvetenskapliga fältet upptäckte att det redan fanns betydande och efterföljansvärda

arbeten som väl demonstrerar hur studier av detta slag kan bedrivas.

2) Betydelsen för ämnets expansion har enligt Gunn också varit utvecklingen av ämnet religionshistoria i USA. Detta innebar bland mycket annat att det äldre ämnet ”Comparative religion” nu fördes vidare i nya banor och bringades i kontakt med andra ämnen som befann sig i snabb utveckling, som kulturanthropologi, sociologi, psykologi, semiotik med flera. Men det för vårt vidkommande mest väsentliga är att utvecklingen av ämnet religionshistoria befördrade och fördjupade intresset för myt, rit och arketyper.³³

3) Den tredje tendensen i det amerikanska akademiska livet som förändrade förutsättningarna för studiet av religionen och litteraturen var neo-ortodoxins fall och den systematiska teologins tillbakagång från positionen som teologins traditionellt sett främsta och viktigaste teologiska ämne. Även om den radikala ”Gud-är-död”-teologin inte utgjorde det allvarligaste hotet mot neo-ortodoxin – som Gunn mycket riktigt påpekar³⁴ – var den ändå ett tidstypiskt tecken på de förändringens vindar som började blåsa under 1970-talet.

Att detta fick omprioriteringar av valet av teologiska frågeställningar som följd råder det inget tvivel om, däremot förblir det åtminstone i Gunns framställning oklart hur detta i detalj påverkade studiet av relationerna mellan litteratur och religion.

4) Samtidigt som teologin förändrades på ett omstörtande vis introducerades också inom litteraturvetenskapen nya teorier och perspektiv. Detta fick också betydelse för utövningen av den tvärvetenskapliga forskningen med inriktning på litteratur och religion. Den största vinsten med att de europeiska/kontinental teorierna togs upp och införlivades i det intellektuella samtalet i USA (efter nykritiken) tycks ha varit att dessa teorier, genom att vara av intresse för såväl religionsvetare som litteraturvetare (och humanvetare i allmänhet) befrämjade och stimulerade det tvärvetenskapliga studiet.

Generellt sett kan man alltså säga att det har skett en breddning av fältet vad beträffar såväl material som frågeställningar. I USA tycks med andra ord utvecklingen ha gått från litteratur och teologi/kristendom till att allt mer gälla litteratur och religion i vidaste mening.

Hesla gör en i huvudsak likartad summering av dagsläget sådant det tedde sig vid utgången av 1970-talet. Det som ändå skiljer hans ämneshistoria från Gunns är framtidsperspektivet. För Hesla är det angeläget att förvalta den tradition som etablerades i och med den Tillichinspirerade kulturteologins dialog med nykritiken. Denna ämnes-tradition kan utgöra ett värn mot de många faror som framtiden enligt Hesla tycks bära med sig; hans litanian över den dystra framtiden innehåller termer och formuleringar som låter förstå att hotet kommer från de poststrukturalistiska teoribildningarna.

Ämneshistoria – fas IV (Storbritannien efter 1980)

Hur gick det sedan? Vad har, med andra ord, hänt inom det tvärvetenskapliga området under de senaste tjugo åren? Det är detta som jag avslutningsvis ska redogöra för, och då kommer jag att rikta sökarljuset mot Storbritannien för där har det interdisciplinära studiet etablerats och på ett spännande sätt intensifierats först under denna period.

När intresset för religion och konst tilltog efter andra världskriget i USA var man inom de akademiska kretsarna i Storbritannien fortfarande uttalat skeptisk till en tvärvetenskaplig verksamhet mellan teologin och litteraturvetenskapen.³⁵ Sedan 1950-talet har det visserligen funnits ett levande intresse för samspelet mellan litteratur och religion, inte minst tack vare John Coulsons arbeten,³⁶ men utvecklingen har gått långsamt.³⁷ Många enskilda insatser kan också bokföras,³⁸ men något brett genomslag motsvarande det i USA kan man inte tala om i Storbritannien. Om man är road av att organisera och dela in historien med hjälp av precisa datum och årtal kan man säga att konferensen i Durham hösten 1982, med David Jasper som organisatör, och den fem år senare startade tidskriften *Literature and Theology* (1987), båda utgör viktiga manifestationer av den tilltagande tvärvetenskapliga aktiviteten i Storbritannien.³⁹

Såväl konferensbidragen som tidskriftens ambition och innehåll utgör en bekräftelse på den bredd och mångfald inom området som både Hesla och Gunn såg indikationer på mot slutet av 1970-talet.⁴⁰ Faktum är att man i Storbritannien under de senaste tjugo åren har förverkligat det

andra steg som Hesla efterlyser i sin något dystopiska artikel och som Gunn med större entusiasm förutspår i sin introduktionsessä 1979.

De mest väsentliga skillnaderna i förhållande till den tidiga ämnesutvecklingen i USA är att man inte längre i samma utsträckning är upptagen av hur det tvärvetenskapliga studiet från teologins sida sett ska legitimeras och hur det bör utformas. Inte heller ägnas några lärda mödor åt att i religionsfilosofiska termer beskriva släktskapet mellan litteraturen och religionen som fenomen. Utgångspunkten tycks nu i stället vara den att man helt enkelt utgår från vad som upplevs som självklara och viktiga gemensamma teoretiska och metodiska förutsättningar, problem och utvecklingsmöjligheter. I det första numret av *Literature and Theology* heter det med redaktionskommitténs ord:

The appearance of *Literature and Theology*, then, is not merely acknowledging old debts. It is also a recognition of a distinctly contemporary convergence between the two disciplines. For some time now theologians have recognized that they must pay more attention to narrative, figurative discourse and liturgy as the primary language of faith, and that the analysis and interpretation of texts is not a mere prologue to theology but is central to the whole theological task.⁴¹

I David Jaspers programessä i det första numret av *Literature and Theology* kan man trots allt ana en valfrändskap med den tidigare amerikanska inriktningen i avseende på dess kritiska hållning visavi nykritiken – essäns titel är talande: "The Limits of Formalism and the Theology of Hope: Ricoeur, Moltmann and Dostoyevsky". Det förenande bandet består i kritiken av "formalismen", vilket i dessa sammanhang närmast är liktydigt med en kritik av de mest formalistiska dragen hos nykritiken. Även i Jaspers fall syftar denna markering till att förtydliga och teoretiskt legitimera den egna teoretiska positionen. Men när detta är konstaterat bör tilläggas att Jasper, av lätt insedda skäl, söker helt andra bundsförvanter och förebilder i sin kritik av nykritiken än vad de Tillichinspirerade företrädarna för det tvärvetenskapliga studiet i USA gjorde. Jasper är, med hänvisning bland annat till Paul de Man, väl medveten om de problem som är förknippade med de mest positivistiska dragen inom nykritiken (läs I. A. Richards), samtidigt som han är angelägen om att tillvarata de värdefulla insikter som nykritiken formulerade.⁴²

En förebildlig, samförståndsriktad hermeneutisk hållning finner Jasper hos Paul Ricoeur – och han deklarerar:

Our intention, with Ricoeur, is to establish the usefulness of formalism within its limitations, while at the same time pointing out the dangers of its claims to completeness. Ricoeur's approach to hermeneutics, it seems to me, incorporates the insights of formalist literary analysis, while at the same time recognising the "extrinsic" existential and historical, indeed ethical, dimensions of interpretation.

Anknytningen till Ricoeur hade vid denna tidpunkt mycket som talade för sig, den var tvärvetenskapligt sett begriplig och relevant, men som vi avslutningsvis ska se kom den för Jaspers del att hamna i skuggan av andra teoretiska förhållningssätt.

T. R. Wrights Theology and Literature och David Jaspers The Study of Literature and Religion

När det historiska perspektivet krymper och man närmar sig dagens (2001) situation blir det svårare att följa linjerna och enkelt sammanfatta ämnesläget. Jag ska därför avslutningsvis nöja mig med att i korthet kommentera två viktiga ämnesintroducerande volymer som utkommit under senare år i Storbritannien: T. R. Wrights *Theology and Literature* (Oxford 1988) och David Jaspers *The Study of Literature and Religion. An Introduction* (London 1989, second ed. 1992).

Valet av ordet "religion" i titeln på Jaspers bok utgör något av ett undantag i den engelska traditionen. Wrights ordval däremot – "theology" – anknyter till bland annat den redan nämnda tidskriften liksom till enskilda artiklar inom ämnet. Markerar valet av term också en grundläggande skillnad mellan ämnesområdets inriktning i USA och i Storbritannien idag? David Jasper antyder själv att så är fallet när han 1992 i en artikel i *Literature and Theology* blickar tillbaka på tidskriftens första fem år.⁴³ Han anser sig visserligen stå mycket nära Gunn och Hesla, i jämförelse med en äldre mer konservativ tradition representerad av Eliot, men föredrar ändå att tala om "theology" framför det betydligt vagare "religion".⁴⁴ En tänkbar orsak är att det interdisciplinära studiet i framför allt Storbritannien har kommit att koncentreras till de västerländska litterära och religiösa traditionernas

interaktion. Någon ny ämnesvidgning i riktning mot andra religiösa och litterära traditioner än den västerländska samt mot populärkultur i vid mening, som Hesla såg fram emot, finns det än så länge få tecken på.⁴⁵

T. R. Wright betonar att han med sin bok anknyter till en redan etablerad tradition; och han nämner då de amerikanska pionjärinsatserna på området samt den inspirerande konferensverksamheten i Storbritannien. Wright understryker sitt modesta syfte, och framhåller att det inte alls är tal om att utveckla någon teologisk estetik à la Hans Urs von Balthasar. Wright deklarerar att han arbetar först och främst som litteraturvetare och med intentionen att undersöka vissa av de litterära former och mönster som den kristna tron har gjort och gör bruk av. "It will be more a 'poetics of faith' than a 'theology of poetry'", säger han.⁴⁶ Däremot avstår Wright från att försöka utveckla teologiska principer med vars hjälp man skulle kunna värdera olika litterära produkter. Ett annat betraktelsesätt som Wright uttryckligen markerar distans till är det som vill göra gällande att även sådan litteratur som inte är öppet kristen ändå rymmer grundläggande kristna föreställningar. Han vänder sig alltså mot ett sätt att betrakta moderna kulturytringar som överensstämmer med en väsentlig aspekt av den Tillichinspirerade tvärvetenskapen, nämligen det som Sallie McFague TeSelle och Giles Gunn benämnde "teologisk imperialism". Wrights mer blygsamma alternativ formuleras så här: "My own approach will be less holistic, focusing on particular texts and models of theological reflection in literary form."⁴⁷

Den insikt som också utgör något av en ledstjärna för Wrights studium har att göra med litteraturens referentialitet: "My main point will be that it is because no language is completely transparent upon reality, providing unambiguous 'names' for clear-cut 'things', that the indirect mode of reference employed in literature constitutes some of the most effective theology."⁴⁸ Vad Wright hävdar är att litteraturen äger en unik förmåga att ge oss kunskap om världen, och att denna särskilda meningsproduktion också kan bidra till att på ett oefterhärmligt och enastående sätt formulera teologi. Några olika områden inom vilka man med fördel kan studera samspelet mellan litterär språk-användning och teologi framgår av Wrights i

detta avseende informativa kapitelrubriker: "On Reading the Bible as Literature", "Narrative Theology: The Stories of Faith", "Metaphorical Theology: The Poetry of Faith", "Theology and Drama: Acts of Faith and Doubt". Wright utgår här från den klassiska aristoteliska genreindelningen i sitt försök att beskriva de viktigaste områdena för det tvärvetenskapliga studiet. Det är begripliga områdesval, inte minst därför att de väl speglar några av de mest intressanta mötesplatserna för denna brokiga tvärvetenskap. Problemet med Wrights framställning är följaktligen inte de områden som han väljer att diskutera, utan snarast att introduktionsformen inte tillåter honom att utveckla och fördjupa de ämnen som han tar upp. Wrights studie är utmärkt som elementär introduktion till några av det tvärvetenskapliga fältets viktigaste ämnesområden. Den som vill gå vidare och få en mindre förutsägbar och kanske också mer stimulerande introduktion till dessa frågor får söka sig till andra översiktsverk. David Jaspers ämnesintroduktion, som utgavs året efter Wrights bok, kan anses vara ett sådant verk.

Jaspers introduktionsvolym är inte på samma sätt som Wrights bok en summerande kartläggning utan har mer karaktären av pågående, och ofullbordad, inventering av de för framtiden mest intressanta och utvecklings- och fördjupningsbara ämneskonfrontationerna; den är närmast en lägesrapport som pekar in i framtiden.

Som en följd av att Jasper på ett mer medvetet och konsekvent sätt än vad som tidigare varit fallet låter den moderna litteraturteorin bli en dominerande faktor i det tvärvetenskapliga studiet är de ämnen som han tar upp av helt annan art än till exempel Wrights. Jasper söker upp frågeställningar och ämnesområden med ofta påtaglig teoretisk komplexitet. Det kan exempelvis gälla fundamentala och svårbemästrade frågor som definitionen av kristen poesi och hur Bibelns text skiljer sig från alla andra texter samt estetiskt intrikata problem som det om "skönhetens" roll i samspelet mellan litteratur och religion.⁴⁹ Jaspers prövande, uppslags- och perspektivrika essäer speglar på det hela taget väl hans uppfattning om det interdisciplinära fältets framtidsutsikter. Han tar bestämt avstånd från varje nytt försök att avgränsa "litteratur och religion" som ett specifikt akademiskt ämnesområde. Hans alternativ tycks i sammanfattande orda-

lag i stället vara den oavbrutna dialogen, det vitaliserande och ämnesöverskridande samtalet.

Jaspers med tiden tilltagande intresse för att på olika sätt konfrontera poststrukturalistisk litteraturteori och teologi antyds i de avslutande essäernas rubriker: "Beyond Formalism" och "Theodicy and Deconstruction". Det nyskrivna förordet till den andra upplagan av *The Study of Literature and Religion* från 1992 har också karaktären av ett intellektuellt vittnesbörd – Jaspers intresse för litteratur och religion har förskjutits i en bestämd riktning: "But what interests me now as I continue to reflect upon literature and religion is something at the meta-critical level, that is the nature of *textuality* itself in its whole game of utterance and persuasion."⁵⁰ Det är Jacques Derrida som har fått Jasper att uppmärksamma "textualiteten", ett nyckelbegrepp inom den poststrukturalistiska teoribildningen, vilket står i motsats till ett mer traditionellt litteraturbegrepp med dess grundläggande kunskapsteoretiska förutsättningar (det litterära verkets enhetlighet, dess stabila mening och föreställningen om en meningsgivande instans utanför texten). Åberopandet av Derrida kommer knappast som en överraskning, hans kritiska reflektioner kring text och skrift har sedan 1970-talet – kanske särskilt i USA – haft ett enormt inflytande på humanvetenskaperna och inte minst på litteraturvetenskapen. Jasper ansluter sig alltså genom sin deklaration till en vid det här laget mycket lång litteraturteoretisk utveckling där man med stor iver och i hopp om att stävja teoretisk och metodisk stagnation inom den egna vetenskapsgrenen hämtat uppslag och idéer från teoretiker ursprungligen hemmahörande i andra discipliner (Derrida är ju, trots sin ämnesbredd, främst filosof).

Det förblir dock i Jaspers fall oklart hur pass produktiv denna koppling till poststrukturalistisk (särskilt Derridas) teoribildning är för "litteraturen och religionen" som tvärvetenskap. Till det mindre övertygande i Jaspers verk måste också räknas det bristande intresset för att gå närmare in på de mot-sägelser som blir synliga när Derridas och dekonstruktionens textteori aktiveras i tolkningar av enskilda litterära texter. När Jasper i slutet av sitt nya förord, med en formulering som ger ett skörande eko av Derrida, förklarar att allt som är skrivet här, "should be read, as it were, under erasure",⁵¹ löper han stor risk att själv framstå som en

av de lärjungar som han på ett annat ställe kritiskt omtalar: "Derrida [...] has been out-Derrida-ed by many of his disciples."⁵²

Till sist ska sägas att det inom det idag fortsatt livaktiga tvärvetenskapliga fältet också finns de som kritiserar den hållning som Jasper är en av representanterna för. Till dem som har pekat ut andra möjligheter hör Eric J. Ziolkowski. I en artikel med den appellartade rubriken "History of Religion and The Study of Religion and Literature: Grounds for Alliance", skriver han med anledning av de senaste årens utveckling: "[...] recent tendencies among scholars of religion and literature to immense themselves in literary theory should complement, but cannot substitute for, study of religious phenomena *per se*."⁵³ Det tvärvetenskapliga samtalet fortlöper, och Ziolkowskis artikel står att läsa i den tidskrift där rösterna fortsätter att vara många, perspektiven skiftande och ämnesbredden stor: *Literature and Theology*.

Håkan Möller

NOTER

- 1 David H. Hesla, "Religion and Literature: The Second Stage", *Journal of the American Academy of Religion* (vol. 46) 1978:2, s. 182.
- 2 Giles B. Gunn, *The Interpretation of Otherness. Literature, Religion, and the American Imagination*, New York & Oxford 1979, kap. 1 "The Religious Use and Abuse of Literature: Notes Toward a Short History", s. 9–51. Hesla och Gunn var studiekamrater vid University of Chicago under 1950- och 60-talen och hade då Nathan Scott som lärare. Hesla har under senare år varit knuten till Emory-universitetet i Atlanta; se David Jasper, "Litteratur og teologi: En engelsk-amerikansk forsknings-tradisjon", *Kirke og Kultur* (97) 1992:1, s. 15–27.
- 3 För beskrivningen av detta skede se Gunn, 1979, s. 16 ff.
- 4 Se René Wellek, *A History of Modern Criticism: 1750–1950*, del 6 (American Criticism, 1900–1950), New Haven & London 1986, s. 191.
- 5 Jfr Johan Fjord Jensen, *Litteraturforskning. Från Aristoteles till den nya kritiken*, (1962) Stockholm 1969, s. 100 f.
- 6 I kritiken av nykritiken ingick också vid denna tid en tilltagande irritation över att de mest subtila närläsningarna ibland ledde till att interpretens kritiska briljans helt överskuggade den dikt som var föremål för läsningen.
- 7 Gunn, 1979, s. 29.
- 8 Bland Amos Wilders verk ska i detta sammanhang särskilt nämnas *The Spiritual Aspects of the New Poetry* (1940) och *Modern Poetry and the Tradition* (1952).
- 9 Ett i dessa sammanhang särskilt ofta omnämnt verk av Lynch är *Christ and Apollo* (1960). Gunn menar att Lynch så länge han rör sig på ett teoretiskt och analytiskt plan är övertygande, men att han när han övergår till ett värderande och föreskrivande skrivsätt hamnar i samma apodiktiska (obetingade) kritik som Eliot ägnade sig åt när han skrev om teologi, tro och litteratur; se Gunn, 1979, s. 34 f. Sallie McFague TeSelle formulerar en liknande invändning mot Lynch – hon säger: "Lynch is a good theologian and a perceptive commentator on the relations between Christianity and literature, but a bad critic." Se Sallie McFague TeSelle, *Literature and the Christian Life*. [Yale Publications in Religion, 12], New Haven & London 1966, s. 49.
- 10 Gunn, 1979, s. 35.
- 11 Michael Edwards, *Towards a Christian Poetics*, London 1984, s. 13.
- 12 Nathan A. Scott utkom 1952 med *Rehearsals of Discomposure*, en studie som följdes av mängd ämnesrelaterade arbeten – se Gunn, 1979, s. 31 f. Jfr också Anthony C. Yu, "Nathan A. Scott, Jr., An Appreciation", *Morphologies of Faith. Essays in Religion and Culture in Honor of Nathan A. Scott, Jr.*, ed. by Mary Gerhart & Anthony C. Yu. [American Academy of Religion. Studies in Religion 59], Atlanta, Georgia 1990, s. xi–xxix.
- 13 McFague TeSelle, s. 49.
- 14 Artikeln presenterades för första gången som ett konferensbidrag 1956. Därefter publicerades den både i tidskrifter och och i två olika essävolymmer. Jag har använt mig av den sist publicerade, oreviderade versionen i *Negative Capability. Studies in the New Literature and the Religious Situation*, New Haven & London 1969, s. 112–144.
- 15 Se Scott, 1969, s. 120 och s. 123.
- 16 Se Wellek, s. 146. Jfr också Michael Gustafsson, *Textens väsen. En kritik av essentialistiska förutsättningar i modern litteraturteori. Exemplet Cleanth Brooks, Roman Jakobson, Paul de Man*. [Skrifter utg. av litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 32], Uppsala 1996, s. 15 f.
- 17 Scott, 1969, s. 126.
- 18 A. a., s. 132.
- 19 A. a., s. 139.
- 20 Cleanth Brooks, *Community, Religion, and Literature*, Columbia & London 1995, s. 61.
- 21 Brooks, s. 53. Man skulle kunna säga att Roy W. Battenhouse i sin artikel "Theology and Literary Criticism" föreslår en väg mellan Arnold och Brooks – han skriver: "It was Matthew Arnold's error to confuse theology and literature, blurring the distinction between them. To separate them is the error of the modern Occamist. [...] But literary criticism, I believe, can find a middle practice between the two dangers. It need neither forego all independence to become a mere department of religion, nor yet set up sovereignty as an isolated and self-sufficient province. For it is a plain fact of experience that what we read as literary critics 'does not concern merely something called our literary

- taste'; it affects directly 'the whole of what we are.'" Se Roy W. Battenhouse, "Theology and Literary Criticism", *The Journal of Bible and Religion* (13) 1945:1, s. 22. Battenhouse tänker sig väl här närmast en kritiker av Eliots typ.
- 22 Se Wellek, s. 188.
- 23 McFague TeSelle, s. 9.
- 24 Brooks, s. 213.
- 25 McFague TeSelle, s. 17.
- 26 De första avhandlingarna om von Balthasars teologi kom under 1970-talet och den första som särskilt behandlar estetisk betydelse för von Balthasars teologiska tänkande presenterades 1972 (tr. 1975) och är skriven av J. A. Kay, *Theological Aesthetics. The Role of Aesthetics in the Theological Method of Hans Urs von Balthasar*, (diss. Basel 1972) Bern & Frankfurt 1975. Här kan också nämnas Francesca Aran Murphys studie *Christ the Form of Beauty. A Study in Theology and Literature*, Edinburgh 1995.
- 27 Introduktionskapitlet i *Literature and Religion* (1971) återkommer i reviderat skick i Gunn, 1979, kap. 2.
- 28 Se M. H. Abrams, *The Mirror and the Lamp. Romantic Theory and the Critical Tradition*, London, Oxford m. fl. (1953) 1971, s. 3–29.
- 29 Se Gunn, 1979, kap. 2.
- 30 Här tänker jag närmast på Viktor Sklovskijs berömda uppsats "Konsten som grepp" från 1917 samt närmast Heideggers *Der Ursprung des Kunstwerkes* (1960) och Adornos *Ästhetische Theorie* (1973).
- 31 Gunn, 1979, s. 37.
- 32 Den fortsatta redogörelsen av den "tredje fasen" följer Gunns, 1979, framställning, s. 37–49.
- 33 Närheten mellan ämnena religionshistoria och "litteratur och religion" bekräftas och utvecklas i riktning mot ett fördjupat och fortsatt samarbete av Eric J. Ziolkowski i hans artikel: "History of Religions and the Study of Religion and Literature: Grounds for Alliance", *Literature and Theology* (12), 1998:3, s. 305–325.
- 34 Gunn, 1979, s. 41.
- 35 F. W. Dillistone, "Introduction", *Images of Belief in Literature*, ed. David Jasper, London 1984, s. 1 f.
- 36 Se särskilt John Coulson, *Religion and Imagination, 'in aid of a grammar of assent'*, Oxford 1981.
- 37 Dillistone, s. 2.
- 38 För exempel se Dillistone, s. 2.
- 39 David Jasper är sedan mer än tio år, "Director of the Centre for the Study of Literature and Theology at the University of Glasgow", och har i många år fungerat som "General Editor of the Macmillan series *Studies in Literature and Religion*". Det finns tre tidskrifter som är inriktade på litteratur och religion: *Religion and Literature* (Notre Dame), *Christianity and Literature* (Waco, Texas) och *Literature and Theology* (Oxford). Eftersom den sistnämnda av dessa tre tidskrifter är den avgjort mest intressanta och stimulerande ägnas den särskild uppmärksamhet här.
- 40 Om konferensbidragen, se Dillistone, s. 2 f.
- 41 *Journal of Literature and Theology* (1), 1987:1, "Editorial" (opag.).
- 42 David Jasper, "The Limits of Formalism and the Theology of Hope: Ricoeur, Moltmann and Dostoyevsky", *Journal of Literature and Theology* (1), 1987:1, s. 2 ff. Jasper stöder sig i sin kritik av I. A. Richards helt på Paul de Mans essä "The Dead-End of Formalist Criticism" i *Blindness and Insight. Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, sec. ed., rev., London 1983.
- 43 David Jasper, "The Study of Literature and Theology: Five Years On", *Literature and Theology* (6), 1992:1, s. 1–10. (1992 a).
- 44 Jasper, 1992 a, s. 2.
- 45 Det finns trots allt ett och annat verk från senare år som även i detta avseende visar på det tvärvetenskapliga områdets öppenhet och breddning, och som ett exempel på detta kan nämnas den utomordentligt intressanta essävolymen *'And the Birds Began to Sing'. Religion and Literature in Post-Colonial Cultures*, Ed. by Jamie S. Scott. [Cross-Cultures 22], Amsterdam 1996.
- 46 Wright, s. 3.
- 47 A. a., s. 7.
- 48 A. a., s. 9 f.
- 49 Se David Jasper, *The Study of Literature and Religion. An Introduction*, sec. ed., London 1992. (1992 b).
- 50 Jasper, 1992 b, s. xv.
- 51 A. a., s. xviii.
- 52 A. a., s. 111.
- 53 Ziolkowski, s. 306.